

УДК 316.77:001.891

О. Б. ШВИДКА

РОЗВИТОК І СТАНОВЛЕННЯ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ КОМУНІКАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

Охарактеризовано процес розвитку і становлення дослідження еволюції комунікаційного середовища. Аналізуються деякі методи соціальних досліджень в історико-теоретичному та соціально-комунікаційному аспектах.

Ключові слова: еволюція, комунікаційне середовище, методи дослідження, історико-теоретичний аспект.

Охарактеризовано процесс развития и становления исследования эволюции коммуникационной среды. Анализируются некоторые методы социальных исследований в историко-теоретическом и социально-коммуникационном аспектах.

Ключевые слова: эволюция, коммуникационная среда, методы исследования, историко-теоретический аспект.

Characteristic of the development and formation process of the communication environment evolution research has been given in the article. Some methods of the social researches from the point of view of the historical-theoretical and social-communication aspects have been analyzed.

Key words: evolution, communication environment, research methods, historical-theoretical aspect.

Науковий огляд численних матеріалів, що характеризують суспільні явища, зокрема еволюцію комунікаційного середовища, стає можливим тільки під час виявлення регулятивних принципів, методів, особливостей, якими зумовлена певна одноманітна обробка предмета. Погляд на проблему з позицій науки соціальних комунікацій дозволив застосувати не тільки традиційні для соціальних наук методи дослідження, а й обрати та апробувати нові, маловідомі методики та підходи. Саме тому аналіз наукових методів дослідження еволюції комунікаційного середовища, виявлення особливостей їх застосування, оцінка характеристик і якостей кожного з них у різні історичні періоди стали метою цієї публікації. Одним із важливих завдань нашої роботи є вивчення еволюціонування методів і засобів аналізу соціальних процесів як складних суспільних явищ, що може, на нашу думку, стати важливим внеском у розвиток методології соціальних комунікацій. Крім того, науковий аналіз і синтез дослідження соціального комунікаційного середовища ставлять перед собою двоєдине завдання:

- з одного боку, окреслити в їх фактичній сутності ті розумові утворення, що розглядаються як «комунікація» на теренах «комунікаційного простору» суспільства, з'ясувати їх генезис і особливість зв'язків, а отже, й причини еволюціонування тим чи іншим шляхом історичного розвитку;
- з іншого — відокремити ціннісну сутність наукових учень та результатів досліджень для прогресуючого соціально-комунікаційного розвитку наукової свідомості.

Процес визначення методології досліджень у галузі суспільних наук і особливо під час вивчення такої базової засади, як соціальна комунікація, пройшов складний і тернистий шлях свого становлення і, слід наголосити, не завершився понині. Учені-класики (теоретики різних галузей суспільних наук) зазначали, що аналіз суспільної сфери відрізняється складністю і неоднозначним тлумаченням. У ХІХ ст., коли науки поділялися на абстрактні і конкретні, соціальні дослідження були віднесені до абстрактних наук. Вважалося, що суспільні науки потребували переважно наукової класифікації і цілеспрямованого розподілу багатьох фактів та спостережень, які базуватимуться на результатах здобутих знань і традицій минулих поколінь, передачі їх майбутнім, використанні сучасного повсякденного досвіду. На погляд теоретиків, помилковим є те, що соціальну науку направили шляхом дедуктивних або абстрактних висновків; у ній заперечували характер абстрактної науки, а демонстрували як конкретну; врешті-решт, їй видали в путівники помилкове бачення реальної і загальної аналогії [1]. Учений-теоретик Євген де-Роберті зазначав, що в дослідженні суспільних явищ недостатньо використовувалися порівняльний і аналітичний методи дослідження [1]. На його думку, глибокий і безпосередній інтерес до суспільних явищ, що відбуваються, і є поясненням, чому протягом усіх історичних епох увага суспільства завжди була прикута до їх аналізу, опису і передавання прийдешнім поколінням інформації про ці комунікаційні процеси.

Підтвердженням постійного інтересу науковців ХІХ ст. до методологічного підґрунтя соціальних досліджень були активізація і збільшення спроб вивчення різних сфер життя суспільства, пошуку методів і методології проведення подібних спостережень. Доречно і своєчасно пригадати основоположні, з точки зору на це, питання.

Так, досить відомий свого часу американський соціолог Керрі доводив, що соціальна наука як найбільш конкретна і субстанціональна між усіма іншими розвивається завдяки прогресу інших наук [2]. А для цього слід, передусім, визначитися з розумінням термінів, які використовуються в процесі аналізу соціальних явищ і процесів. На його думку, це пов'язано з тим, що соціальна наука є найконкретнішою і спеціальною, вона більше за інші залежить від ранніх абстрактних наук. З огляду на це, наука — найскладніша за накопиченням, збиранням та аналізуванням численних фактів. На

глибоке переконання науковця, метафізичне вивчення людини має поступитися місцем методичному, оскільки фізичні й соціальні закони і методики є нероздільними під час вивчення суспільства, а всі явища, що належать до цієї сфери, складають єдину суспільну науку, яка стане «ділом, що, ймовірно, буде великим розумовим подвигом найближчих двох чи трьох поколінь мислителів Європи» [3]. Такими словами всесвітньо відомий Стюарт Мілль ще в 1843 р. у книзі «Система логіки» визначив не тільки доцільність, а й необхідність здійснення суспільних досліджень для розвитку людської цивілізації. Саме Мілля його колеги визнавали справжнім «знавцем методів» [4]. Проте слід додати, що головним з них для суспільних наук Стюарт Мілль вважав дедукцію. Однак були й такі вчені, які наголошували на індуктивному методі вивчення суспільства і соціальних явищ. Вони «дробили» індукцію на евиденту, аттенту, експерименту й обсервату. Остання розглядалась як вид індукції в соціально-комунікаційному просторі, тобто соціальні науки метод індукції застосовували в процесі вивчення соціально-комунікаційного простору [4]. Обсерватика, тобто спостереження, у свою чергу, також піддавалася певній класифікації залежно від того, в якій галузі суспільної науки проводилося дослідження.

Ознайомившись з працями багатьох науковців, можемо констатувати, що для того історичного періоду особливо популярною теоретико-методологічною базою була теорія О. Конта, який пропонував здійснювати дослідження з трьох позицій («трьох органів функцій соціальних») — теологічної, метафізичної і позитивної [5]. За цією теорією науки розташовано таким чином, що кожна з них використовує закони всіх попередніх, але не дає іншим жодного закону в обмін. Ніде краще не простежуються відтінки національного характеру, як у різниці методів, що застосовуються під час вирішення соціальних і політичних проблем. Науковець-француз Альфред Фулльє наголошував, що «кожний великий народ йде тут своїм власним шляхом еволюційного процесу», оскільки «як людину можна впізнати за ходом, так майже завжди можна впізнати національність ученого за його методом» [6].

Важливий внесок у розвиток методології соціальних досліджень зробив теоретик філософії, соціології, права І. В. Михайловський. Саме він порушив питання про мету вивчення, оскільки проблеми, що досліджуються, належать до надчуттєвого, тобто не завжди доступного для вивчення традиційними науковими методами [7]. На думку вченого, вивчення життя суспільства і його складових більше за інші науки потребує злиття суб'єктивізму й об'єктивізму та застосування невідомих методів пізнання. Як один з пріоритетних методів дослідження Михайловський пропонує «самостійну, надзвичайно складну галузь — гносеологію, або теорію знання. Вона передує всім наукам і складає їх загальні засади» [7]. На його переконання, дослідження суспільства не можна поставити в один загальний ряд

спеціальних наук, тому що в цьому разі має місце не просто вивчення окремого явища, а йдеться про предтечу для всіх інших наук. Актуальною і сучасною, на нашу думку, є оцінка Михайловського щодо гіпотетичності характеру висновків у галузі соціальних наук. Дійсно, значну кількість наукових теорій становлять гіпотези, більшість з яких узагалі не піддається точній перевірці. Понад сто років тому подібне явище давало привід ученим точних наук визнавати не науковими дослідження соціальних явищ з позицій філософії, соціології, логіки тощо [7]. Михайловський доводив, що саме наукові дослідження соціальних явищ необхідні для розвитку цивілізації, а методологічна база подібних досліджень є значно складнішою і потребує використання не тільки традиційних методів, які застосовуються спеціальними науками, а й нових нетрадиційних підходів і методів.

У 20-ті рр. в УРСР більшість наукових досліджень соціальних явищ здійснювалася виключно на принципах методології «ідеологічної науки» [8], до якої зараховували всі суспільні науки. Методами цієї ідеологічної науки вважали «індукцію, дедукцію, принцип причинності, принцип пристосування, соціальну причинність, організаційну роль ідеології» [8]. Нині для дослідження еволюції соціальних комунікацій і комунікаційного середовища багато науковців [9] звертаються до концепції соціальної мобільності, розробленої Пітиримом Сорокіним. Під соціальною мобільністю в цьому разі «розуміється перехід соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу» [10]. Згідно з цією теорією, зокрема, науковий аналіз дослідження еволюції комунікацій здійснювався за двома основними типами соціальної мобільності: горизонтальним та вертикальним. Горизонтальна мобільність передбачає переміщення ідей (тобто комунікація) у межах одного соціального пласта. Типовим проявом такого є, наприклад, поширення теорій, характерних для певного соціального пласта (серед пролетаріату — ідея диктатури пролетаріату, серед дворян — ідеї монархізму як одноосібного правління тощо). Така комунікація інформації, ідей та видів її поширення можуть проходити без помітних змін соціального положення об'єкта комунікацій у вертикальному напрямі. Вертикальна соціальна мобільність передбачає такий комунікаційний процес, який виникає під час переміщення соціального об'єкта з одного соціального пласта в інший. Залежно від напрямів переміщення, а точніше, відповідно до природи стратифікації, функціонують потоки, що набувають поштовху до розвитку чи зовсім перестають існувати. Характерними ознаками еволюції такої комунікації є періоди в історії людства від часів розквіту науки, культури, мистецтва до середньовічних забобів і обмежень комунікаційних можливостей суспільства. З кількісної точки зору слід розмежувати інтенсивність і загальність вертикальної комунікаційної мобільності, характерні для розширення комунікаційних можливостей людства. Наприклад, П. Сорокін

виділяє загальні принципи вертикальної мобільності, які, на нашу думку, є надзвичайно важливими в процесі здійснення аналізу еволюції комунікаційного середовища.

1. Не існують суспільства, соціальні верстви яких абсолютно закриті та не мають вертикальної мобільності в її трьох основних іпостасях — економічній, політичній та професійній.
2. Ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність була абсолютно вільною, а перехід до іншого соціального пласти міг здійснюватися без будь-якого опору.
3. Інтенсивність і загальність вертикальної соціальної мобільності змінюються разом із суспільством (залежно від епохи), тобто в соціально-комунікаційному просторі.
4. Вертикальна мобільність в її трьох основних іпостасях не має постійного напрямку ні щодо послаблення, ні щодо посилення її інтенсивності та загальності. Це припущення дійсне як для історичного розвитку будь-якої країни, так й історії великих соціальних організмів і, врешті, для еволюції всієї історії людської цивілізації [10].

Сучасні методи науки соціальних комунікацій, до речі, як і більшості соціальних наук, базуються, насамперед, на використанні методів філософії, соціології, логіки, історії, а саме на:

1) наївній точці зору опису, згідно з якою слід тільки з історичною достовірністю подавати те, чого вчать інші соціальні науки;

2) генетичному поясненні, яке містить у собі в конкретному випадку такі можливості: а) психологічне пояснення, що відображає особистість та індивідуальні стосунки вчених соціально-комунікаційної галузі, їх власні погляди на проблему, що досліджується; б) прагматичному розумінні, яке сприяє творчій науковій взаємодії вчень кожного науковця з протиріч і невирішених проблем його попередників; в) культурно-історичному розгляді, який убачає і пояснює в наукових системах прогрес суспільної свідомості в галузі, що досліджується; г) умоглядній (абстрактній) критиці, яка базується на характеристиках (правильних чи неправильних), що подавалися вченими на різних етапах розвитку і стали внеском у формування певних наукових орієнтирів, а іноді й наукових догм.

Здійснення соціокультурного аналізу проблем еволюції комунікативного середовища суспільства передбачає і проведення синтетичного дослідження, тобто вивчення соціальних, культурних і особистісних змін у їх нерозривній єдності.

Зазначимо, що дослідження еволюції комунікаційного середовища, на нашу думку, має ґрунтуватися також на реконструкції таких понять, як «комунікація», «еволюція», «еволюція комунікацій» в аспекті науки соціальних комунікацій та з використанням як традиційних методів соціального пізнання (історизму, соціального детермінізму, системного підходу

тощо), так і нових методів та теорій, характерних для дослідження соціальних процесів у межах наднаук, якою можна назвати соціально-комунікаційну сферу, що об'єднує здобутки філософії, соціології, логіки, політології, лінгвістики тощо.

Сучасна наука соціальних комунікацій характеризується тим, що в цілому вона — теоретична система знань, компонентами якої є як емпіричний базис (система наукових фактів), так і абстрактно-теоретичні матеріали. А рівень розвитку науки визначається не стільки кількістю і якістю зібраних емпіричних даних, скільки кількістю і якістю обґрунтованих значущих гіпотез, теорій, концепцій. Утім структура наукового знання не вичерпується емпіричним і теоретичним рівнями, вона має і особливий пласт надтеоретичного знання — метатеоретичні засади науки, що ґрунтуються на трьох головних складових метанауки: 1) ідеалах і нормах наукового дослідження; 2) науковій картині світу; 3) філософських ідеях і принципах. Саме ці засади забезпечують цілісність наукового знання, визначають стратегію наукового пошуку, а також забезпечують долучення його результатів до культури відповідної історичної епохи. Провідні вчені в галузі соціальних комунікацій і суспільної соціології (А. В. Соколов, Т. М. Дридзе, А. М. Землянова, О. В. Рязанов [11, 12, 13] та ін.) відзначають, що метатеорії соціальних комунікацій посідає центральне місце (є ядром) системи соціально-комунікаційних наук. Це зумовлюється, на відміну від інших дисциплін, її місцем у сфері наукового знання як узагальнюючої теорії всіх складових соціального життя суспільства. Об'єктом метатеорії є соціальна комунікація в цілому, тобто всі види, рівні, форми, засоби і технології руху в соціальному часі і просторі. Метатеорії як важливий елемент еволюції дослідження комунікаційного середовища мають особливі, притаманні тільки їм характерні функції, використання яких, на наше переконання, сприятиме поглибленому вивченню еволюційних процесів суспільства, що безпосередньо стосуються:

- трансляції — перенесення узагальненого знання з однієї приватної дисципліни в іншу з метою поглиблення конкретних знань та розкриття загальних фундаментальних закономірностей і принципів предметів, що вивчаються;
- стратегії — орієнтації на подальший науковий пошук;
- термінології — упорядкування та узгодження термінологічних систем окремих наук;
- практики — сприяння вирішенню комплексних практичних проблем, що потребують участі фахівців різного профілю;
- методології — уточнення об'єкта, предмета, меж і умов застосування конкретних теорій;
- загальнонаукових проблем — розкриття змісту загальнонаукових категорій, що входять до апарату метатеорії, зокрема, поняття соціаль-

ної комунікації, комунікаційного середовища, комунікаційного простору тощо;

- світогляду — сприяння формуванню професійного світогляду фахівців соціально-комунікаційної сфери.

Зміст метатеорій складається з узагальнення проблематики окремих дисциплін, а також власної проблематики, яку не вивчають останні та яка пов'язана з виконанням стратегічних, практичних, методологічних та загальнонаукових функцій. Методичному апарату метатеорій не властиві такі методи емпіричного пізнання, як експеримент і спостереження, але широко застосовуються методи порівняння, аналогії, типологізації, моделювання, формалізації. Метатеорії часто беруть на озброєння загальнонаукові методологічні підходи: системний, інформаційний, функціональний тощо. Згідно з визначенням метатеорії, джерелом знання, на засадах якого вона виробляє узагальнюючі закономірності, типології, принципи, слугує зміст окремих дисциплін як фундаментальних наук, так і прикладних.

Вважаємо, що як провідну слід використовувати методологію аналізу соціологічних чинників, які керують розвитком комунікаційного середовища. Важливим є те, що в подальшому дослідженні еволюції комунікаційного середовища інформаційного суспільства дозволять здійснити фундаментальний аналіз усіх складових комунікативного середовища інформаційного суспільства, яке створюється в електронній системі інформаційного обміну, відзначається особливим характером функціонування мережевої комунікації, сутність якої детермінується наявністю горизонтальних зв'язків та відсутністю єдиного центру регулювання інформаційними потоками.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Де-Роберти Е. В. *Социология : основная задача ее и методологические особенности, место в ряду наук, разделение и связь с биологией и психологией* / Е. В. Де-Роберти. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1880. — 368 с.
2. Кэри Г. Ч. *Руководство к социальной науке* / Г. Ч. Кэри ; пер. с англ. А. Н. Шаховского. — СПб. : Печ. в тип. Департамента уделов, 1869. — 328 с.
3. Миль Д. С. *Система логики* / Д. С. Миль ; под ред. П. А. Лаврова. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. — 378 с.
4. Михайловский Н. К. *Аналогический метод в общественной науке : Сочинения* / Н. К. Михайловский. — СПб., 1887. — Т. 1. — С. 39–110.
5. Ригولاж. *Социология Конта в изложении Риголажа : с прилож. 2-х вступит. лекций Конта в «Курсе положительной философии»* / Риголаж ; пер. с фр. Н. Лосского. — СПб. : Изд-е А. Ф. Пантелеева, 1898. — 406 с.
6. Фуллье А. *Современная наука об обществе : пер. с фр.* / Альфред Фуллье. — М. : Изд-е Кн. склада П. К. Прянишникова и В. Н. Маракуева, 1895. — 330 с.

7. Михайловский И. В. *Очерки философии права* / И. В. Михайловский. — Томск : Изд-е магазина В. М. Посохина, 1914. — Т. 1. — 604 с.
8. Богданов А. *Наука про суспільну свідомість : (короткий курс ідеологічної науки в запитаннях та відповідях)* / А. Богданов ; пер. М. Тфриго. — К. : Держ. вид-во, 1921. — 161 с.
9. Шайхисламов Р. Б. *Коммуникативные проблемы социокультурной интеграции современного российского общества : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра социолог. наук : 22.00.04* / Р. Б. Шайхисламов. — Уфа : БашГУ, 2007. — 38 с.
10. Сорокин П. А. *Человек. Цивилизация, Общество : пер. с англ.* / Сорокин Питирум Александрович ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соломонова. — М. : Политиздат, 1992. — 573 с.
11. Соколов А. В. *Общая теория социальной коммуникации* / А. В. Соколов. — СПб. : Изд-во Михайлова, 2002. — 449 с.
12. Дридзе Т. М. *Организация и методы лингвopsихологического исследования массовых коммуникаций : учеб. пособие* / Т. М. Дридзе. — М., 1979. — 223 с.
13. Землянова Л. М. *За рубежом коммуникативистика в преддверии информационного общества : толковый словарь терминов и концепций* / Л. М. Землянова. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1999. — 311 с.

Надійшла до редколегії 22.12.2010 р.